

initiator and leader of this process is always a teacher. The necessity of creating a favorable psychological climate in systems "teacher-student" and "student-student" is underlined. The constant Ukrainian and foreign scientists' search for effective ways to improve teachers' pedagogical skills is mentioned. Particular attention is drawn to the views of Thomas Gordon, a representative of communicative pedagogy in the United States of America. For the purpose of this study, there were used such methods as the content analysis of the works of Ukrainian and foreign researchers; systemic and functional analysis of the theoretical foundations of the phenomena under study; a typological method for outlining the ways of developing teachers' skills. There were analyzed twelve barriers identified by Thomas Gordon on the way to efficient teacher-student communication, namely: order; warning; moralization; advice; edification; condemnation; mockery; analysis; encouraging evaluation; desire to enter the situation; interrogation; sarcasm. These twelve barriers, in turn, were divided into five directions, such as the traditional reaction of teachers to a particular situation; teachers' reaction, which contains assessment and reasoning; the expression of non-acceptance due to an effort to facilitate the student's situation; the reaction of teachers, which forces students to take a deaf defense; the teacher's addressing to the students in order to divert their attention from the subject of discussion. As a result, a summary of the important role of interpersonal communication for full human development was given. The democratic style of interaction is considered to be the most effective and optimal one due to its characteristic and emotional contact with the students, the manifestation of trust and respect for them. The importance of effective communication in pedagogical activity for solving educational tasks is noted. It is emphasized that the scientific heritage of American scientist Thomas Gordon deserves great interest from Ukrainian and foreign scholars who are in search of effective methods to overcome possible obstacles in constructing effective pedagogical communication between teachers and students. It is assumed that the experience of Thomas Gordon will be appropriate and instructive for teachers and educators.

Key words: *Thomas Gordon, pedagogical activity, pedagogical communication, statement of non-acceptance, twelve barriers, social development, moral and psychological climate, educational tasks.*

УДК 39(477.54.62)

Анатолій Кравченко

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка
ORCID ID 0000-0002-9523-7435

Ірина Кравченко

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка
ORCID ID 0000-0002-2695-6217

DOI 10.24139/2312-5993/2018.07/131-148

**НАРОДНА ОСВІТА В С. СТАРОМУ – ПЕРШОМУ ПОСЕЛЕННІ ГЕРАСИМА
КОНДРАТЬЄВА, СУМСЬКОМУ ПОВІТІ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У СКЛАДІ
ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ В XVI–XX СТ.**

Розглянуто особливості розвитку й реформування системи освіти на теренах України, у складі царської Росії (пізніше Російської імперії), Сумського повіту і

с. Старого зокрема впродовж тривалого історичного періоду – XVI–XIX ст. Висвітлено роль козацтва і церкви в розвитку народної освіти на теренах Слобідської України. З'ясовано вплив русифікаторської політики царського уряду на розвиток освіти в Лівобережній Україні. Зазначено реформи, а також нормативні документи, що регламентували освітню галузь у Російській імперії та на Слобожанщині зокрема в XVI–XX ст. Наведено відомості про стан освіти в с. Старому у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: народна освіта, школа, навчання, Лівобережна Україна, Слобожанщина, Сумський повіт, Старе Село, перше поселення.

Постановка проблеми. На теренах України, зокрема Слобожанщини, освіта пройшла тривалий тернистий шлях розвитку. Освіта – один із найдавніших соціальних інститутів, існування якого зумовлене потребами суспільства відтворювати та передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління до життя, суб'єктів соціальної дії – до розв'язання економічних, соціальних, культурних проблем, що постають перед людством.

Значну роль у становленні освіти на українських теренах упродовж усіх без винятку етапів розвитку відігравали церква і релігійні організації. Ще в Київській Русі, з часів уведення християнства і зародження шкільництва, саме церква взяла на себе турботу про освіту.

Велику роль у поширенні освіти в Україні в XVI–XVII ст. відіграли братські школи, які відкривалися при церквах. Важливим завданням братств було моральне й церковно-релігійне виховання молоді, оскільки за тих часів православ'я визнавалося провідною ознакою національності («православний» означало «русин»). В освіті братства вбачали потужну зброю для оборони батьківської віри, тому й відкривали школи спочатку у великих містах, а згодом і в менших (Чупилко, 2003, с. 74–76). Як слушно зазначав І. Огієнко, «церковним братствам належить велика честь найпершого заснування нормальних сталих шкіл, чого до них ніде у благочестивих слов'ян іще не було» (Огієнко, 1993, с. 129).

У своїй діяльності братські школи схилилися до західних програм і методів, що значно сприяло піднесенню їх наукового рівня. Так, у братських школах, крім мов (слов'янської, грецької, латинської, польської), вивчали «7 вільних мистецтв» (граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику), що були підґрунтям тогочасної європейської освіти. Також до змісту освіти у братських школах входили елементи природничих знань. Хоча братські школи і були церковно-релігійними за суттю, навчання в них мало світський характер. Вони були не стільки опорою православної ортодоксальності, скільки центрами вільнолюбних ідей (Чупилко, 2003, с. 74–76).

Значну роль у розвитку освіти в Україні відіграло також козацтво. Друга половина XVII ст. визначила нові напрями в розвитку освіти на українських землях. За результатами Переяславської угоди 1654 р. майже всі

вони на засадах автономії ввійшли до складу Росії. Але після російсько-польської війни 1660–1667 рр. відбувся територіальний поділ України. Під польський вплив потрапили західноукраїнські землі (Східна Галичина і Волинь) та Правобережжя. За Росією закріпилися Лівобережжя з Києвом, території Запорозької Січі, Слобідська Україна. Упродовж майже 300 років Україна залишалася розділеною й у розвитку освіти на теренах Правобережної та Лівобережної України виникли значні відмінності (Історія педагогіки, 2004). Однак, незважаючи на них, освіта у XVII ст., як і раніше, була нерозривно пов'язана з церквою. У багатьох селах і містах при церквах існували школи, де священники навчали дітей селян, міщан і козаків засадам наук, релігійним заповідям; у містах продовжували діяти братські школи. Відвідавши Україну в 1654–1655 рр., мандрівник Павло Алепський відзначав, що більшість козаків письменні, багато жінок і дівчат також освічені.

Варто зазначити, що народна освіта значно краще розвивалась у Гетьманській державі, на Слобожанщині, та перебувала в скрутному становищі на Правобережжі, у Західній Україні, де польська влада, як і раніше, переслідувала, обмежувала православну церкву й українську школу. Багато сільських громад наймали вчителів – вихованців братських шкіл і Києво-Могилянської академії. Останні часто працювали репетиторами в заможних людей (Білоцерківський, 2007, с. 204-205).

Низка регіонів України на початку XVIII ст. продовжували перебувати у складі різних держав. Лише наприкінці XVIII ст. Правобережжя та Південь України було приєднано до Російської імперії, куди вже входили Лівобережжя і Слобожанщина. У підросійській частині України розгортався процес русифікації, в Західній Україні – полонізації, онімечення та мадяризації. Обидві монархії – Австрійська і Російська – намагались обмежити національно-культурний розвиток, денаціоналізувати українське населення, позбавити його своєї культури та знищити українську мову (Білоцерківський, 2007, с. 246-253).

Важливу роль у поширенні освіти в Україні у XVII-XVIII ст. відігравали народні школи грамоти (школи мандрівних дяків). Школи-дяківки не мали єдиного навчального плану, а вся їхня діяльність зводилася до вивчення церковної грамоти. Учителями шкіл-дяківок були в одних випадках учні братських шкіл (до початку XVIII ст.) або студенти Києво-Могилянської академії, які з певних причин (брак коштів, неуспішність і тощо) не могли продовжувати навчання. В інших випадках це були представники дрібної української шляхти, ремісники, купці й інші, хто, як і учні братських шкіл, наймалися вчителями по селах із метою заробітку. У народі таких учителів називали дяками. Дяк – той, хто вміє читати, писати, співати псалми та погоджується навчати дітей. Такі школи існували при православних церквах і призначалися для селянських дітей. Навчалися тут рідною мовою й паралельно читали церковнослов'янські тексти. Зміст навчання був обмеженим: лічба, читання,

письмо. Діти виховувалися на засадах народної мудрості, їм прищеплювалися любов до рідної землі, здорова народна мораль тощо.

Шляхи розвитку освіти на теренах Лівобережної України в цей час визначалися її перебуванням у складі Росії. Особливістю місцевого шкільництва було те, що воно розвивалось як одна зі складових загальнодержавної освітньої системи. Однією з її характерних рис наприкінці XVII й особливо у XVIII ст. був поступовий перехід до загальнодержавної системи народної освіти, появу якої було зумовлено суспільно-історичним розвитком країни. Зміст, характер і методи навчання та виховання у школах цієї доби визначалися загальнодержавними економічними, політичними та культурними чинниками.

Уже в другій половині XVIII ст. на школи України поширюється русифікаторська політика царського уряду, що її підтримувало лише вище українське духівництво й козацька старшина, яка отримала від царського уряду дворянство і прагнула будь-що, у тому числі завдяки освіті та вихованню, дорівнятися до російської еліти.

Найпоширенішою формою навчання дітей на всій території України в цей час були початкові школи. До другої половини XVIII ст. на Лівобережжі, де діяв полковий адміністративно-територіальний устрій на чолі з гетьманом, були поширені полкові та гарнізонні початкові школи. Дітей у них навчали читати, писати та рахувати. Полкові школи утримувалися коштом батьків.

Після закріпачення селян і козаків, втрати Україною автономії та руйнування Січі у другій половині XVIII ст. школи грамоти, полкові та запорозькі школи припинили існування.

Діяльність мандрівних дяків на Лівобережжі тривала до 1786 р., коли відбулася шкільна реформа, унаслідок якої школи-дяківки або закривались, або перетворювалися на церковно-парафіяльні.

Своєрідною формою поширення початкової освіти в Лівобережній Україні було домашнє навчання й виховання дітей панівної верхівки. Для цього запрошували або вихованців Києво-Могилянської академії чи якоїсь колегії, або вчителів-іноземців (Огієнко, 1993).

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз доступних літературних джерел, архівних матеріалів та інтернет-ресурсів дозволив зробити висновок про відсутність подібних досліджень і друкованих праць. У ході дослідження було використано праці з історії України, матеріали Державного архіву Сумської області, журнали Сумських чергових повітових земських зборів, а також народні перекази мешканців с. Старе.

Мета статті – з'ясувати особливості становлення й розвитку народної освіти в Російській імперії, Слобідській Україні, Сумському повіті та с. Старому.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз спеціальної літератури та історичних документів із зазначеної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Остання чверть XVIII ст. у розвитку початкової освіти в Україні позначилася впливом загальнодержавної шкільної реформи, яку здійснив уряд Катерини II. У 1786 р. було затверджено «Статут народних училищ у Російській імперії». За цим документом у губернських містах відкривалися головні народні училища (п'ятирічні, які за своєю програмою були тогочасними середніми школами), а в повітових – малі народні училища (дворічні, у яких учнів навчали основам православної віри писати, читати та рахувати). Навчальна програма малих училищ відповідала першим двом класам головних училищ. Зміст навчання у п'ятирічних училищах мав загальноосвітній і реальний характер. Саме навчання в цих школах проголошувалося безстановим і безкоштовним (Білоцерківський, 2007, с. 244-253).

Статут 1786 р. сприяв відкриттю нових шкіл в українських містах: Ніжині, Новгород-Сіверському, Полтаві, Прилуках, Глухові, Охтирці, Сумах та ін. Але охопити все населення Лівобережжя ці школи не могли і не стали тут масовими. Населення України негативно ставилося до головних і малих народних училищ, які мали антинародний характер, адже в них заборонялась українська мова, ігнорувалися народні традиції та звичаї. Ці школи сприймалися як знаряддя русифікації українського населення.

Реформа не скасовувала існуючі в Україні народні початкові школи. Вони функціонували, хоч і у значно меншій кількості. Взірцем для них були програми малих народних училищ. Хоч український народ прагнув навчати своїх дітей по-старому в дяківських школах, але уряд уживав усіх заходів, щоб їх знищити й дітям заборонялось їх відвідувати (Історія педагогіки, 2004).

Шкільна реформа 1786 р. мала на меті дати освіту, перш за все, міському населенню, що зумовлювалося потребами виробництва, розвитком торгівлі. Станом на 1801 р. в українських губерніях діяло 8 головних і 17 малих народних училищ, де навчалося приблизно 3,5 тис. дітей.

Кількість початкових та інших шкіл до кінця XVIII ст. в Україні зростала, однак царизм розгорнув наступ на українську культуру і народна освіта занепадала. Кріпаки мали все менше можливостей навчати своїх дітей: можливо-владці дивилися на них як на «бидло», тримали в злиднях, завантажували роботою. Тому вже в 1875 р. на 6730 осіб припадала лише одна школа. Таким чином, українську народну освіту, створену завдяки зусиллям церкви, інтелігенції, передових кіл козацтва й селянства у Гетьманщині та Слобожанщині, у першій половині XIX ст. було придушено російським царизмом. На початку XIX ст. головні народні училища було реформовано в гімназії, а малі – у повітові училища (Білоцерківський, 2007, с. 301-305).

У 1802 р. було створено міністерство народної освіти, яке із самого початку не стільки сприяло розвитку народної освіти, скільки виконувало функцію нагляду. Згодом було опубліковано «Статут університетів Російської Імперії» і «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804 р.).

Так упроваджувалася нова система народної освіти й управління навчальними закладами, засадничими принципами якої стали безкоштовність, безстановість (крім кріпаків), наступність (Образование в императорской России).

Було визначено терміни навчання в закладах освіти, підпорядкованих міністерству. Так, у парафіяльних училищах термін навчання становив 1 рік, а в повітових – 2 роки, у губернських гімназіях – 4 роки. У гімназії й університеті, як і раніше, не допускалися діти кріпаків і дівчатка.

Парафіяльні училища могли відкриватись у губернських, повітових містах і в селищах при кожній церковній парафії. Вони готували своїх учнів до навчання в повітових училищах, даючи їм загальну освіту, й у них могли навчатись і хлопчики, і дівчатка. У парафіяльних училищах вивчали Закон Божий, читання, письмо, основи арифметики.

Повітові училища готували учнів до продовження освіти в гімназіях, а також до практичної діяльності. Навчальний план містив безліч предметів – від Закону Божого до малювання (священна історія, читання книг про обов'язки людини та громадянина, географія, історія тощо). Після закінчення гімназії учень отримував документ про середню освіту, крім того, гімназія готувала до вступу в університет. Гімназійна освіта відрізнялась енциклопедичністю: передбачалося вивчення нових іноземних і латинської мов, математики, географії, загальної та російської історії, природознавства, філософії, політичної економії, витончених мистецтв, технології та комерції. До гімназійної програми не входило вивчення рідної мови, вітчизняної літератури та Закону Божого. Сільські школи відкривали самі селяни на пайові кошти, і на їх утримання призначалася (рідко значна) допомога землевласників і власників заводів (Білоцерківський, 2007, с. 301-305).

Початкова освіта у Східній Україні на початку XIX ст. перебувала в занепаді. Поміщикам грамотні кріпаки були непотрібні, а отже, не було сенсу витратити кошти на утримання народних шкіл. Держава теж цим майже не переймалася. Переважна більшість шкіл належала церквам і місцевому населенню (парафіяльні школи), але з'являлись і повітові школи, створювались також школи «кантоністів» – для солдатських дітей (Образование в императорской России).

Узагалі, до скасування кріпацтва народна освіта перебувала на низькому рівні. Достатньо зауважити, що на той час одна школа припадала на майже 10 тис. осіб. Намагаючись піднести рівень освіти, передова інтелігенція організовувала безкоштовні недільні школи. Навчання в більшості цих закладів освіти здійснювалось українською мовою. Учнями були як діти, так і дорослі, а вчителями – студенти, вчителі гімназій, професори університетів. Школи мали добродійний характер, тому вчителі зарплатню не отримували. На жаль, у 1862 р. царським указом недільні школи було скасовано (Білоцерківський, 2007, с. 301-305).

На початку 60-х рр. Російська імперія стояла на порозі кардинальних змін в освітній галузі. З одного боку, самодержавство розуміло, що чим нижчий рівень освіти народу, тим простіше ним керувати за допомогою централізованого бюрократичного апарату, з іншого – започаткована модернізація суспільства зумовлювала гостру потребу у високоосвічених, кваліфікованих робітниках і вимагала піднесення загального освітнього та культурного рівня народу, оскільки лише за таких умов можна було масово впроваджувати новітню техніку, передові технології, більш ефективні форми організації праці. Під тиском цих обставин царизм у 1864 р. здійснив освітню реформу, сутність якої полягала у створенні єдиної системи освіти. Шкільництво в підросійській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалося під впливом низки російських освітніх реформ. Зміни стосувалися як початкової, так і середньої та вищої освіти (Образование в императорской России).

Початкова освіта з 1864 р. регламентувалася «Положенням про початкові народні училища». До цієї категорії належали елементарні школи всіх відомств (церковно-парафіяльні, міністерські, земські, залізничні тощо), міські та сільські, ті, що утримувалися держскарбницею, товариствами або приватними особами) (Історія педагогіки, 2004). Початкову освіту давали початкові народні училища, що працювали за єдиними навчальним планом і програмою. Мета цих закладів освіти полягала в навчанні учнів Закону Божому, читанню, письму та чотирьом арифметичним діям, навчання здійснювалося російською мовою.

Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл в Україні порівняно з 1856 р. зросла майже в 13 разів і досягла майже 17 тисяч, проте навіть таких кардинальних зрушень було недостатньо, адже поза школою залишалося понад 70 % дітей. Через це відсоток грамотних в українському суспільстві на межі століть залишався ще досить низьким – у різних губерніях України показник коливався від 15,5 до 27,9 % (рівень грамотності по Російській імперії в цілому становив 21 %) (Система образования в XIX веке).

Наступною ланкою, що постала після освітньої реформи 1864 р., були гімназії, які давали середню освіту. Вони поділялися на класичні, де перевага віддавалася гуманітарним дисциплінам, особливо грецькій і латинській мовам, та реальні, у яких вивчалися насамперед предмети природничого циклу. Закінчення класичної гімназії давало право вступити без іспитів до університету, а реальної – лише до вищих технічних закладів освіти. На початку 1870-х рр. відбулася чергова реорганізація, унаслідок якої класичні гімназії зберегли свій статус, а реальні гімназії стали училищами. Наприкінці XIX ст. в Україні діяло 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ (Бойко, 2002, с. 273-275).

Освітня реформа освіти 1864 р. відкрила шляхи для створення шкіл різних типів: відомчих, духовних, приватних тощо. Програми склалися з урахуванням місцевих умов. До керівництва школами допускалися

представники міського самоврядування і земств. Однак навчання велося лише російською мовою, особливо після валуєвського «указу» 1863 р.

Із 70-х років XIX ст. зростає роль земств, які створювали широку шкільну мережу, дбали про вчительські кадри, виділяли кошти на утримання шкіл. Земства, створені в 1860-х рр., отримали право відкривати заклади освіти; вони ж повинні були займатися їх матеріальним забезпеченням. Земства розробляли плани загального навчання, нові програми й підручники, відкривали школи та вчительські семінарії, організовували курси та з'їзди для вчителів. Показово, що до 1917 року майже 1/3 початкових сільських шкіл були земськими (Сахній, 2014; Система образования в XIX веке).

Земські училища – це загальноосвітні початкові школи з одно-, три- та чотирирічним курсом навчання, які відкривалися й утримувалися земствами в сільській місцевості, діяли на підставі «Положення про губернські та повітові земські установи» 1864 р. Нагляд за земськими училищами та педагогічне керівництво ними здійснювали члени училищних рад, контроль – інспектори та директори народних училищ міністерства освіти. Положення обмежувало освітню діяльність земств розв'язанням фінансово-господарських питань (Гуз, 1997).

У земських училищах викладали Закон Божий, читання, письмо, церковнослов'янську мову, арифметику, співи. Оскільки для цього типу шкіл не існувало сталих програм, учителі могли обирати методи навчання й підручники, збільшували обсяг початкових знань, викладаючи природознавство, фізику, хімію, географію та історію. До земських училищ ішли працювати випускники прогімназій, гімназій, учительських і духовних семінарій, єпархіальних училищ і приватних закладів освіти. Як правило, переважна більшість педагогів навчала за книгами Т. Г. Шевченка, К. Д. Ушинського, П. О. Куліша, Л. М. Толстого, М. О. Корфа. При багатьох училищах діяли народні бібліотеки, недільні читання, класи для дорослих, учнівські хори, ремісничі майстерні та класи, проводилися заняття з городництва, садівництва та бджільництва. З усіх існуючих початкових шкіл найкращими були земські, де вчителі використовували більш прогресивні методи навчання, а зміст навчання був дещо ширшим і передбачав відомості з географії, історії, природознавства (Лузан та ін., 2010).

На початку XX ст. 84 % коштів на школи виділяли земства, 14 % – міністерство освіти, 2 % – духовне відомство. У 1837 р. в Східній Україні існувало 17 тис. початкових шкіл, проте вони охоплювали лише третину дітей. Не всі діти селян і робітників відвідували школи через скрутне матеріальне становище. Тому рівень грамотності трудящих, особливо селян, був низьким. За даними перепису населення всієї імперії за 1897 р., 76 % населення залишалося неписьменним. Одночасно, вже за даними 1913 р., 73 % призовників царської Росії вже були грамотними, а в 1916 р. цей показник

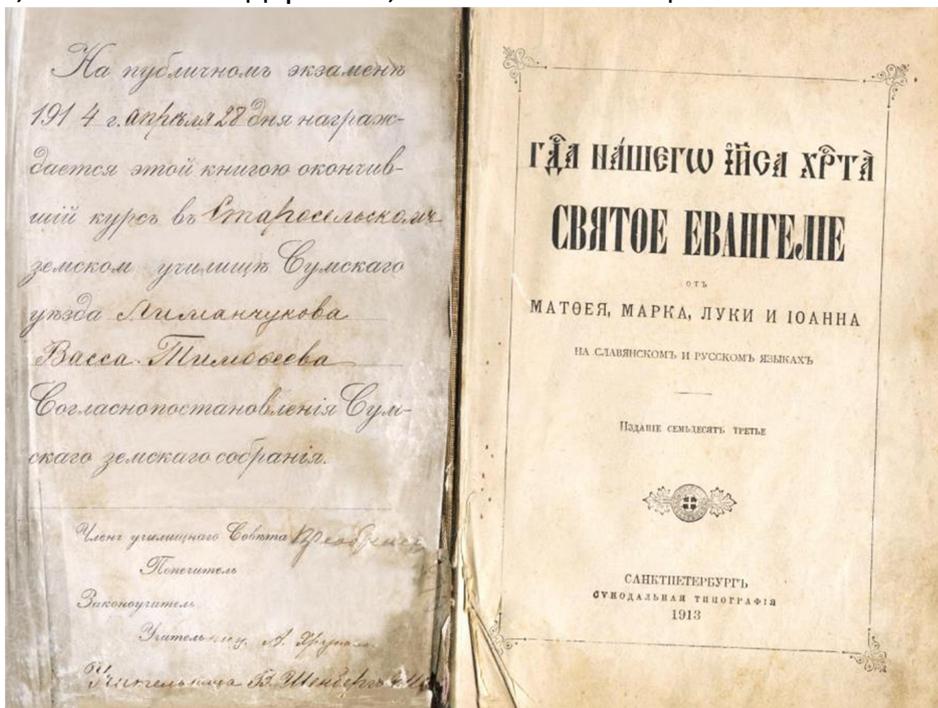
сягнув 80 %, хоча в той час у багатьох європейських країнах грамотність була вищою, ніж у царській імперії (Білоцерківський, 2007, с. 319).

На кінець XIX ст. порівняно з його серединою початкових шкіл в Україні стало у 12 разів більше, але потреби народу в початковій освіті вони не задовольняли. Рівень елементарної грамотності наприкінці XIX ст. у різних губерніях України коливався в межах 15–20 %.

Початкова освіта для простолюду була відсталою, натомість діти із заможних родин отримували покращену початкову освіту у спеціальних підготовчих класах гімназій або вдома (Історія педагогіки, 2004).

Якість навчання в народних школах була низькою. Особливо примітивну освіту давали церковно-парафіяльні школи, які становили на 1900 р. 80 % усіх початкових шкіл. Вони існували на пожертви парафіян. Навчання тут обмежувалося читанням слов'янською і російською мовами, початками арифметики та вивченням молитов.

На початку XX ст. в Росії та на теренах підросійської України склалася досить строката й заплутана система народної освіти: існувало понад 20 типів різних шкіл (державні та приватні, платні та безкоштовні, конфесійні та світські, чоловічі та жіночі). Ця система характеризувалася неузгодженістю навчальних планів початкових і середніх шкіл. Вихід в університет давали лише чоловічі класичні гімназії, а решта середніх шкіл (реальні, комерційні училища, кадетські корпуси) дозволяли випускникам вступати до вищих технічних, сільськогосподарських, економічних тощо навчальних закладів.

У дореволюційній Росії дітей, які досягали відмінних результатів у навчанні, нагороджували Бібліями та Євангеліями. Одне з таких Євангелій (на фото вище) від Сумських земських зборів в 1914 р. отримала учениця 4-річного Старосільського училища Лиманчукова Васса Тимофіївна

Обмеженістю відзначалася середня й вища освіта для жінок. Рівень освіти в усіх середніх жіночих закладах (жіночих гімназіях, єпархіальних училищах, інститутах шляхетних дівчат) був набагато нижчим, ніж у чоловічих. Жінки практично не мали змоги вступити до університетів і вищих технічних шкіл, натомість для них організовувалися Вищі жіночі курси (Білоцерківський, 2007, с. 319-321).

Таким чином, до 1917 р. на території Лівобережної України діяли такі заклади освіти: військові (академії, училища, юнкерські училища, кадетські корпуси, прогімназії тощо), волосні училища, недільні школи, вищі початкові училища, вищі жіночі курси, гімназії, православні духовні академії, духовні семінарії, духовні училища, початкові училища (земські школи), інститути, інститути шляхетних дівчат, комерційні училища, народні училища, реальні гімназії, реальні училища, університети, вчительські семінарії та школи, церковно-парафіяльні школи (Лузан та ін., 2010; Образование в императорской России).

За історичними свідченнями, Старе Село як прикордонний форпост утворилось у XVII ст. на знелюднілих землях Дикого поля, де все частіше почали з'являтися вихідці з Наддніпрянської України. У 1642 р. одними з таких переселенців (з містечка Ставище Білоцерківського полку) під проводом Герасима Кондратьєва стали 100 козацьких родин, які оселилися на крутому березі річки Псел. Найперше поселення Сумського полку, очолюваного Г. Кондратьєвим, називалося Старим Селом (нині с. Старе Село Сумського району). Це село є одним із найдавніших на Сумщині (Кравченко, 2018, с. 8-10).

Відомості про освіту в с. Старе періоду земства містять журнали чергових сумських повітових земських зборів. Збереглися звіти кінця XIX – початку XX ст. Звіти засвідчують, що в той час у с. Старому діяло земське однокласне народне училище, що належало до I розряду (найнижчого). Працювали також народна бібліотека-читальня і недільна школа.

У журналі чергових земських зборів від 1886 р. вміщено доповідь земської управи від 29 червня про відкриття такого училища. У ній ідеться про клопотання старосільської громади щодо відкриття училища I розряду. Допомогу громаді у зв'язку з відкриттям училища надав землевласник Лев Михайлович Зборомирський (Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, 1887, с. 142-143).

У журналі Сумських чергових повітових земських зборів за 1888 р. подано доповідь про відкриття в с. Старому училища (Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, 1889).

Викладання в училищах здійснювалося на підставі чинного на той час документа «Примерные программы предметов, преподаваемых в одноклассных и двухклассных народных училищах ведомства Министерства Народного Просвещения». Програма включала такі

предмети: «Закон Божий», «Чтение по книгам гражданской и церковной печати», «Письмо», «Арифметика», «Пение». Особлива увага приділялася вивченню Закону Божого, що зі схвалення Святійшого Синоду тривало 3 роки: перший рік – вивчення молитви зі слів законовчителя та пояснення її необхідності; другий рік – повторення молитов і вивчення важливих подій зі Старого і Нового заповіту; третій рік – пояснення Символу Віри, заповідей, богослужіння, повторення вивченого. Заняття починали з читання або проспівування повсякденної молитви.

Сумському очередному земському собранію

СУМСКОЙ ЗЕМСКОЙ УПРАВЫ

ДОКЛАДЪ

объ открытіи въ селѣ Старомъ училища.

На разсмотрѣніе очереднаго земскаго собранія сессіи 1886 года земская управа вносила ходатайство 1 и 2 Старосельскихъ сельскихъ обществъ объ открытіи въ с. Старомъ училища I разряда на слѣдующихъ условіяхъ: мѣстный землевладѣлецъ Левъ Михайловичъ Зборомірскій пожертвоваль крестьянамъ зданіе для училища, а крестьяне обязались, на собственный счетъ, перенести это зданіе на другое мѣсто, обстроить его и приспособить его для училищныхъ цѣлей; когда же зданіе будетъ окончено и принято управою, крестьяне обязались ежегодно вносить на содержаніе его по 180 руб., т. е. такую сумму, какая именно и требуется отъ сельскихъ обществъ на содержаніе училища I разряда. Но такъ какъ въ первоначальномъ общественномъ приговорѣ отъ 29 іюня 1886 года не заключалось обязательства сельскихъ обществъ и объ отводѣ и передачѣ училищу общественной земли, то управа, высказавшись за удовлетвореніе вышеприведеннаго ходатайства, находила, однако, необходимымъ, во избѣжаніе какихъ-

либо недоразумѣній въ будущемъ, потребовать отъ Старосельскихъ обществъ, чтобы они обязались отвести усадебное мѣсто подъ училище, которое и должно считаться училищнымъ, а не общественнымъ. Съ этимъ мнѣніемъ управы земское собраніе согласилось и, принявъ докладъ ея въ засѣданіи 18 сентября 1886 года, открыло управѣ кредитъ изъ земскихъ сборовъ въ суммѣ, какая потребуется на содержаніе училища въ с. Старомъ въ 1887 году, если сельскими обществами будутъ выполнены всѣ принятыя ими на себя обязательства.

Хотя Старосельскія общества еще 25 января прошлаго 1887 года составили и представили въ земскую управу требуемый приговоръ объ отводѣ подъ училище около 300 квад. саж. общественной земли, но къ постройкѣ училищнаго зданія по плану, рекомендованному земской управой, приступили и окончили ее только въ текущемъ году, вслѣдствіе того, что въ зданіи, пожертвованномъ крестьянамъ землевладѣльцемъ Л. М. Зборомірскимъ, оказалось много негоднаго матеріала, и общества только въ этомъ году собрались со средствами на покупку всего необходимаго для постройки.

На устройство зданія для училища, съ добавленіемъ необходимыхъ матеріаловъ, сарайчика для дровъ и огорожу училища крестьянами израсходовано, по донесенію сельскихъ старостъ 1 и 2 Старосельскихъ обществъ, 1,153 руб. 43 коп.

Почти на всю эту сумму сельскіе старосты представили въ управу оправдательные документы, въ видѣ счетовъ изъ разныхъ магазиновъ и росписокъ въ платежѣ денегъ за работы и матеріалы, и просятъ возвра-

титъ крестьянскимъ обществамъ половинную часть затраченной ими суммы.

Докладывая о вышеизложенномъ, земская управа имѣетъ честь заявить собранію, что зданіе училища въ с. Старомъ осмотрѣно ею чрезъ одного изъ своихъ членовъ и признано устроеннымъ удовлетворительно; въ длину оно имѣетъ 19 и въ ширину 10 арш., крыто желѣзомъ, оштукатурено глиной и помѣщаетъ въ себѣ: 2 сѣней, корридоръ для раздѣванья учениковъ, 2 классныхъ комнаты, комнату для бібліотеки, 2 комнаты для квартиры учителя и чуланъ; при училищѣ устроенъ плетневый сарайчикъ, для храненія топлива, крытый соломой и обмазанный глиной, устраивается отхожее мѣсто и усадьба съ двухъ сторонъ обносится штакетомъ.

Такъ какъ крестьяне с. Старого не возбудили ранѣе ходатайства о принятіи на счетъ земства половинной части расходовъ на устройство зданія, то всѣ работы производились безъ наблюденія и контроля земской управы, а потому цѣнность работъ и матеріаловъ управой съ точностью опредѣлена быть не можетъ; но, въ виду оправдательныхъ документовъ, представленныхъ Старосельскими старостами на сумму 1,095 руб. 5 коп. и въ виду общаго вполне удовлетворительнаго вида училища, земская управа ничего не можетъ возразить противъ показанной стоимости работъ и, принявъ во вниманіе, что при устройствѣ училищныхъ зданій въ селахъ Сумскаго уѣзда, вездѣ участвовало земство въ половинной части, ходатайствуетъ предъ земскимъ собраніемъ о принятіи на счетъ земства половинной части расходовъ,

произведенныхъ и при постройкѣ училища въ с. Старомъ, въ суммѣ 576 руб. 71¹/₂ коп.; ассигновавъ также, по примѣру прочихъ училищъ I разряда, 262 руб. 50 коп. на его содержаніе съ наступившаго учебнаго года. Подлинный подписали: Предсѣдатель управы Де-Конноръ, члены: К. Линтваревъ, Н. Ефремовъ и Д. Величко.

Коммиссія, раздѣляя мнѣніе управы, включивъ въ общую смѣту на содержаніе училища 262 р. 50 коп., потребныхъ на содержаніе Старосельскаго училища, просить внести въ смѣту особой статьею 576 р. 71¹/₂ коп. на возвратъ обществу за постройку училища. Подлинное подписали: Предсѣдатель ревизіонной коммисіи И. Траскинъ, члены: А. Рихтеръ.

Грамоти навчали з використанням звукового способу. Сутність цієї методики полягала в тому, що вчитель повинен був дати певні відомості та прийоми, за допомогою яких легше розпочати навчання грамоти та навчити писати. На вивчення абетки відводилося 6 тижнів, далі тривало читання за букварем. «В течение трехгодичного курса стремились научиться читать бегло и осмысленно, пересказать прочитанное по вопросам, а затем самостоятельно. Упражнялись в изучении басен и стихов».

У звіті зазначено, що потреба в навчанні серед населення зростає: «число учащихся, желающих учиться, больше вакантного места», «посещения ведутся аккуратно и пропуски уроков редки». Лише діти, які мешкали поблизу цукрових заводів і плантацій, приходили до школи після закінчення сезонних робіт, оскільки могли заробити 20–30 коп. Утримання одного учня коштувало 8 руб. на рік. Час занять скорочувався Великим Постом, «в продолжение которого на различных неделях школы говели, а следовательно, почти не учились, а затем праздником Пасхи». Через тиждень після Великодня проводились екзамени.

Крім своїх прямих обов'язків, більшість учителів мали й інші. Вони спільно з учнями за додаткову платню займалися садівництвом і рукоділлям, завідували бібліотеками-читальнями, організовували недільні читання для населення, працювали в недільних школах (Огієнко, 1993).

Коли траплялись епідемії (кір, скарлатина, дифтерія), школи зачинялися на карантин, що тривав два тижні та більше.

На утримання одного народного училища I розряду на рік виділялося:

- «на жалование учителю – 300 руб.
- на жалование законоучителю – 60 руб.
- на жалование сторожу – 40 руб.
- на отопление – 30 руб.
- на освещение – 5 руб.
- Всего: 435 руб.»

Ці кошти надходили з 2-х джерел: 255 руб. надходили від Сумського земства і 180 руб. від сільської громади (Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, 1889, с. 150-159).

С М Ъ Т А

Сумской уѣздной земской управы на содержание земскихъ народныхъ училищъ въ 1888/9, учебномъ году.

	На одно училище.		В с е г о.		НАЗВАНІЕ УЧИЛИЩЪ.
	Отъ земств. общест.	Отъ общест.	Отъ земств. общест.	Отъ общест.	
	Руб. К.	Руб. К.	Руб. К.	Руб. К.	
I разряда.					
Законоучителямъ	42	18	504	216	Чернетчанское.
Учителямъ	180	120	2160	1440	Низовское.
Сторожамъ	18	18	216	216	Николаевское.
Отопление	22	50	7	50	Скляровское.
Учебныя пособия, класная мебель и ремонтъ ихъ	—	16	50	—	Шилевское.
					Москаленевское.
					Журавское.
					Павловское.
					Степановское.
					Ново-Сѣчанское.
					Ново-Андреевское.
					Старосельское.

Кошторис утримання земських народних училищ у 1888-1889 н.р.

Кожне училище мало свого опікуна. У журналі Сумських чергових повітових земських зборів, які відбулися 13–17 вересня 1898 р., четвертим пунктом (с. 26) було заслухано доповідь інспектора народних училищ про стан народної освіти. Збори ухвалили висловити подяку опікунам народних училищ, у тому числі й опікунові училища I розряду с. Старе Є. Ф. Зборомирській, за увагу до народних училищ. П'ятим питанням на (с. 27) було заслухано доповідь управи про нагородження вчителів народних училищ Сумського повіту, зокрема й учительки Юлії Біляєвої (с. Старе) (Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, 1899, с. 26-27).

Опікуни щороку організовували різдвяні ялинки для учнів, виділяли кошти. Так, Є. Ф. Зборомирська у 1898 р. виділила 10 руб. і 2 сажня дров Старосільському училищу, а в 1900 р. – книг на 15 руб.

Наприкінці 1898 р. в Сумському повіті відсоток дітей, які навчались у земських народних училищах становив 52,62 %, з них 88 % – сільські діти.

На чергових повітових земських зборах, які відбулися 21–24 вересня 1900 р. було заслухано доповідь управи про асигнування на утримання знову відкритих недільних шкіл у селах Нижня Сироватка, Біловоди, Старому тощо (пункт 12). Крім цього, 16-м пунктом було розглянуто доповідь матеріальне заохочення вчителів земських початкових училищ, зокрема зі Старосільського – вчительці Юлії Біляєвій було виділено 50 руб. (Журнали Сумського очередного уездного земского собрания, 1901, с. 25-27).

Стан народної освіти за 1901 р. було висвітлено в журналі чергових повітових земських зборів за 1–5 жовтня 1902 р. інспектором народних училищ. У звіті зазначено, що кількість сільських шкіл, підпорядкованих міністерству народної освіти, станом на 1901 р. становить 47 (Старосільська йде під номером 36), крім того, відкрито й недільні школи (19-а функціонувала в с. Старому). На с. 165 журналу за 1902 р. наголошено, що необхідно звести нові будівлі для 4 шкіл: Кровнянської, Старосільської, Климівської та Вирівської. На с. 169 цього самого журналу згадано про бібліотеки-читальні в 40 населених пунктах, у тому числі й у с. Старому (Журнали Сумського очередного уездного земского собрания, 1903, с. 161-171).

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Виходячи з вищезазначеного, можна констатувати:

1. Велику роль у розвитку освіти на українських теренах упродовж усіх без винятку етапів відігравали церква та релігійні організації, а також козацтво.

2. У другій половині XVIII ст. на школи України було поширено русифікаторську політику царського уряду Росії.

3. Освітня реформа 1864 р. дала значний поштовх для створення шкіл різних типів, але навчання здійснювалося лише російською мовою.

4. Станом на 1901 р. в Сумському повіті діяли 47 шкіл – осередків народної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоцерківський, В. Я. (2007). *Історія України*. Київ: Центр учбової літератури (Bilotserkivskiy, V. Y. (2007). *History of Ukraine*. Kyiv: Center of Educational Literature).

2. Бойко, О. Д. (2002). *Історія України*. Київ: Видавничий центр «Академія» (Boiko, O. D. (2002). *History of Ukraine*. Kyiv: Publishing Center "Academy").

3. Гуз, А. М. *Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.)* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ (Huz, A. M. *Cultural and educational activities of zemstvo institutions in Ukraine (1864–1914)* (PhD thesis). Kyiv).

4. *Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 16, 17, 18, 19, и 20 сентября 1886 года с приложениями. (1887)*. Харьков: Типография Губернского Правления (*The journals of the Sumy regular zemskiy assembly on 16, 17, 18, 19 and 20 September, 1886 with annexes. (1887)*. Kharkov: Publishing house of provincial government).

5. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 14, 15, 16, 17 и 18 сентября 1888 года с приложениями. (1889). Харьков: Типография Губернского Правления (*The journals of the Sumy regular zemskiy assembly on 14, 15, 16, 17 and 18 September, 1888 with annexes. (1889).* Kharkov: Publishing house of provincial government).

6. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 13, 14, 15, 16 и 17 сентября 1898 года с приложениями (1899). Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова (*The journals of the Sumy regular zemskiy assembly on 13, 14, 15, 16, and 17 September, 1898 with annexes. (1899).* Sumy: Tipografiya K. M. Pashkova).

7. Журнали заседаний Сумського очередного уездного земского собрания 21-24 сентября 1900 года с приложениями (1901). Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова (*The journals of the Sumy regular zemskiy assembly on 21-24 September, 1900 with annexes. (1901).* Sumy: Publishing house of K. M. Pashkova).

8. Журналы очередного Сумського уездного земского собрания 1, 2, 3, 4 и 5 октября 1902 года с приложениями (1903). Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова (*The journals of the Sumy regular zemskiy assembly on 1, 2, 3, 4 and 5 September, 1902 with annexes. (1903).* Sumy: Publishing house of K. M. Pashkova).

9. Історія педагогіки: курс лекцій (2004). Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-69.html> ([History of pedagogy: course of lectures. Retrieved from: http://www.info-library.com.ua/books-book-69.html](http://www.info-library.com.ua/books-book-69.html)).

10. Кравченко, А. І. (2018). *Визначні особистості Старого Села Сумського району (повіту), першого поселення Герасима Кондратьєва (1642 – 2018)*. Суми: ФОП Цьома С. П. (Kravchenko, A. I. (2018). *Famous personalities of the Stare Selo of Sumy District, the first settlement of Gerasim Kondratiev (1642-2018)*. Sumy: PPE Tsioma S. P.).

11. Лузан, П. Г., Васюк, О. В., Бернова, О. М. (2010). *Історія педагогіки та освіти в Україні*. Київ: ДАКККиМ (Luzan, P. H., Vasiuk, O. V., Vernova, O. M. (2010). *History of pedagogy and education in Ukraine*. Sumy: DAKKKiM).

12. *Образование в императорской России*. Режим доступу : <http://www.strana-oz.ru/2002/1/obrazovanie-v-imperatorskoj-rossii> (*Education in Imperial Russia*. Retrieved from: <http://www.strana-oz.ru/2002/1/obrazovanie-v-imperatorskoj-rossii>).

13. Огієнко, І. І. *Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви* (1993). Київ: Україна (Ohienko, I. I. (1993). *Ukrainian Church: Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church*. Kyiv: Ukraine).

14. Сахній, М. *Зародження земської освіти на Лівобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX століть*. Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/10510/1/11sm.pdf>. – 06.07.2014. (Sakhnii, M. *The origin of zemstvo education in the Left-Bank Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries*. Retrieved from: <http://elibrary.nubip.edu.ua/10510/1/11sm.pdf>. – 06.07.2014.).

15. *Система образования в XIX веке*. Режим доступу: <http://ogni-s.ru/page/95/119> (*Educational system in the XIX century*. Retrieved from: <http://ogni-s.ru/page/95/119>).

16. Чупилко, Г. (2003). Роль церкви у становленні освіти в Україні (Історичний аспект). *Рідна школа*, 4, 74–76 (Chupylko, H. (2003). The role of the church in the formation of education in Ukraine (Historical aspect). *Native school*, 4, 74–76).

РЕЗЮМЕ

Кравченко Анатолий, Кравченко Ирина. Народное образование в с. Старом – первом поселении Герасима Кондратьева, Сумском уезде и Слободской Украине в составе царской России в XVI-XX вв.

В статье рассмотрены особенности развития и реформирования системы образования в Украине в составе царской России (позже Российской империи), Сумском

уезде и с. Старом в частности в течение длительного исторического периода – XVI–XIX вв. Освещена роль казачества и церкви в развитии народного образования на территории Слободской Украины. Выяснено влияние русификаторской политики царского правительства на развитие образования в Левобережной Украине. Отмечены реформы, а также нормативные документы, регламентировавшие сферу образования в Российской империи и на Слобожанщине в частности в XVI–XX вв. Приведены сведения о состоянии образования в с. Старом во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: народное образование, школа, обучение, Левобережная Украина, Слобожанщина, Сумской уезд, Старое Село, первое поселение.

SUMMARY

Kravchenko Anatolii, Kravchenko Iryna. Public education in village Old (Stare) – the first settlement of Gerasim Kondratiev, Sumy district and Sloboda Ukraine as part of tsarist Russia in the XVI-XX centuries.

Introduction. Education in Ukraine, in particular Sloboda Ukraine, has undergone a long, thorny path of development. Education is one of the oldest social institutions, the existence of which is conditioned by the needs of society to reproduce and transfer knowledge and skills, prepare new generations for life, actors of social action – to solve the economic, social and cultural problems that face humanity. The church and religious organizations always played a significant role in the development of education in Ukrainian territories. Even in Kievan Rus, since introduction of Christianity and birth of school, the church itself took care of education.

The **aim of the article** is to find out peculiarities of formation and development of public education in the Russian Empire, Sloboda Ukraine, Sumy district and village Old (Stare).

Methods of research: theoretical – analysis of special literature and historical documents on the mentioned problem.

Research results. The peculiarities of development and reformation of education system on the territory of Ukraine, which belonged to tsarist Russia (later the Russian Empire), Sumy district, and village Old (Stare) in particular during XVI–XIX centuries have been revealed. The role of the Cossacks and the church in development of public education on the territory of Sloboda Ukraine has been highlighted. The influence of russification policy of the tsarist government on development of education in the Left-Bank Ukraine has been found. Reforms and regulatory documents regulating the educational sphere in the Russian Empire and Sloboda Ukraine in particular in the XVI–XX centuries have been considered. The data on the state of education in the village Old in the second half of the XIX – early XX century has been given.

Conclusions. The education reform of 1864 gave a significant impetus to creation of schools of different types, but training was carried out only in Russian. As of 1901 in the Sumy district there were 47 schools – centers of public education.

Key words: public education, school, education, Left-bank Ukraine, Sloboda Ukraine, Sumy district, village Old (Stare), first settlement.